

تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم دبستان

هویت ضعیف، هنجارها قوی

علی سبوحی

کارشناس ارشد مدیریت فرهنگی

دکتر سعید شریفی

عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان

کلیدواژه‌ها: مطالعات اجتماعی، هویت فرهنگی، زبان، دیانت، ارزش‌ها و هنجارها، پوشش ایرانی، میراث فرهنگی باستانی، هنر

مقدمه

کودکان و نوجوانان به‌عنوان عضوی حساس از جامعه ما، برای رسیدن به یک هویت اجتماعی منسجم، نیازمند داشتن نگرش صحیح درباره خود، فرهنگ اطرافیانش و همچنین استنباط صحیح دیگران از اوست.

امروزه کودکان، نوجوانان و جوانان قشر عظیمی از جمعیت کشور را تشکیل می‌دهند و در آینده، مدیریت کشور را به عهده خواهند گرفت. در جامعه کنونی، هجوم اطلاعات و ارتباطات جهانی به‌وسیله شبکه‌های ماهواره‌ای، فضای مجازی و اینترنت، باعث تغییر هویت فردی و اجتماعی جوانان می‌شود که می‌تواند پیامدهای جبران‌ناپذیری به همراه داشته باشد. بنابراین ضرورت توجه به نوجوانان و جوانان برای جلوگیری از تغییر هویت اجتماعی بیشتر احساس می‌شود، تا بتوان از این طریق سلامت جامعه را در آینده تأمین کرد [سازمان ملی جوانان، ۱۳۸۵].

«هویت» یکی از مفاهیم پیچیده و مناقشه‌برانگیز در علوم انسانی و اجتماعی به شمار می‌رود. شاید از این حیث که نمودهای گوناگون گسترده‌معنایی آن را گسترده‌تر می‌سازد، بی‌شک برای شناخت هویت فرهنگی توجه به رویکردهای متنوع در این حوزه کمک شایانی

اشاره

این پژوهش با هدف تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم دبستان بر مبنای مؤلفه‌های هویت فرهنگی انجام گرفته است. روش تحقیق آن تحلیل محتوای کیفی با رویکرد استقرایی بود. حوزه پژوهش هم کتاب جدیدالتألیف «مطالعات اجتماعی پایه چهارم دوره دوم دبستان» انتخاب شد. ابزار گردآوری اطلاعات «فهرست وارسی» (چک‌لیست) بود. به منظور اجرای کار، پس از تلخیص و دسته‌بندی داده‌ها از کتاب مورد نظر براساس مفاهیم و قرابت با هر یک از مؤلفه‌های هویت فرهنگی زبان، دیانت، ارزش‌ها و هنجارها، پوشش ایرانی، میراث فرهنگی و باستانی و هنر، زیر آن دسته‌بندی انجام گرفت. سپس مقوله و تم فرعی و اصلی آن مشخص و در مدل‌های مورد نظر ثبت شد.

نتایج پژوهش نشان داد، در بعد حفظ و تقویت پوشش ایرانی هیچ مؤلفه‌ای در این کتاب یافت نشد. مؤلفه‌های مرتبط با هویت فرهنگی زبان و هنر، با اختصاص سه مقوله و پنج تم فرعی، نقش ضعیف‌تری در محتوای کتاب داشته‌اند، در حالی که مؤلفه‌های ارزش‌ها و هنجارهای فرهنگی، دیانت و تقویت میراث فرهنگی باستانی، با اختصاص ۴۵ مقوله و ۴۰ تم فرعی، نقش قوی‌تری در مفاهیم، مضامین و محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم دبستان داشته‌اند.

مطالعات اجتماعی

چهارم دبستان

این دوره یکی از حساس‌ترین دوره‌های زندگی هر انسانی است و شالوده شخصیت، رفتارها و عادت‌های اساسی یادگیری انسان‌ها، بر چگونگی تربیتی است که در این دوره انجام می‌پذیرد و آنچه بعدها به دست می‌آید، بر این بنیان قرار خواهد گرفت [شاه‌محمدی، ۱۳۹۲]. آموزش و پرورش وظیفه دارد نسل جدید را برای جامعه امروز آماده کند. این مهم در سطح آموزش عمومی، شامل مهارت‌های اولیه زندگی و جنبه‌های حرفه‌ای آن است تا افرادی را که می‌خواهند در جامعه زندگی کنند، با اصول، قواعد، ارزش‌ها و هنجارهای اجتماع آشنا کند و شهروندان خوبی تحویل جامعه دهد [آقاجانی، ۱۳۸۱]. پیش از هر نوع برنامه‌ریزی برای ارتقای رشد اجتماعی دانش‌آموزان، لازم است اطلاعات وسیع و کاملی از وضعیت فعلی مدرسه‌ها و محتوای کتاب‌های درسی به دست آورده شود تا بتوان اقدامات بعدی را براساس موقعیت کنونی برنامه‌ریزی کرد. مدرسه‌ها در قبال فرهنگ جامعه، نقش‌هایی دارند که یکی از مهم‌ترین آن‌ها جامعه‌پذیر ساختن کودکان است. مدرسه‌ها از طریق برنامه‌های درسی رسمی و غیررسمی یا پنهان، نقش خود را ایفا می‌کنند.

آموزش و پرورش از طریق دوره‌های تحصیلی گوناگون می‌تواند بر ایجاد هویت در دانش‌آموزان مؤثر باشد. لذا بهتر است به بررسی چستی هویت و هویت فرهنگی پرداخته شود. هویت به مجموعه‌ای از شاخص‌ها و علائم در حوزه مؤلفه‌های مادی، زیستی، فرهنگی و روانی اطلاق می‌شود که شناسایی فرد از فرد، گروه از گروه یا اهلیت دیگر و فرهنگی از فرهنگ دیگر را ممکن می‌سازد [Arik & Kezer, 2010]. در تعریفی دیگر، هویت فرهنگی مجموعه ارزش‌ها، باورها، نمادها و .. دانسته شده است که سبب شناخته شدن و متمایز کردن فرد و جامعه از دیگر افراد و جوامع می‌شود [Vitouladiti, 2014]. از این رو، هویت فرهنگی حول محورهای زیر شکل می‌گیرد:

۱. فرد درون گروه و جماعت واحد که می‌تواند قبیله، طایفه یا گروه اجتماعی باشد، ظهور می‌کند؛

۲. جماعت و گروه‌های مدرن چون ملت‌ها که هویت فرهنگی مشترکشان به مثابه شاخصی برای تمایز آنان به شمار می‌رود؛

۳. ملت‌های واحد و یکپارچه در مقایسه با دیگر ملل [رهبری، ۱۳۸۰]. هویت فرهنگی یک سرزمین، الهام گرفته از ویژگی‌های محیط جغرافیایی، جهان‌بینی، خواست‌ها و آرزوها، غم‌های مشترک، احساسات، اعتقادات و .. است که به آن ملت، شخصیت و هویت فرهنگی متفاوت با دیگران می‌بخشد. هویت فرهنگی مبنای شخصیت فردی و جمعی یک جامعه است. به بیانی دیگر، اصول اساسی و زیربنای اکثر تصمیمات، رفتارها و اعمالی است که یک جامعه را برای پیشرفت توانمند می‌سازند، در عین اینکه ویژگی‌های خاص خودش را

می‌کند. زیرا هر کدام از این رهیافت‌ها بخشی از حقیقت این معنا را متجلی ساخته‌اند. روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، تاریخ، الهیات، فلسفه و غیره هر کدام از ظن خود به این پدیده توجه کرده‌اند و تعریف‌های گوناگونی را بر آن مبنای ارائه داده‌اند.

هویت فرهنگی یک سرزمین، الهام گرفته از ویژگی‌های محیط جغرافیایی، جهان‌بینی، خواست‌ها و آرزوها، غم‌های مشترک، احساسات و اعتقادات، و ... است که به آن ملت، تشخص و هویت فرهنگی متفاوت با دیگران می‌بخشد. هویت فرهنگی مبنای شخصیت فردی و جمعی جامعه است. به بیانی دیگر، اصول اساسی که زیربنای اکثر تصمیم‌ها، رفتارها و اعمالی است که یک جامعه را برای پیشرفت توانمند می‌سازد، در عین اینکه ویژگی‌های خاص خودش را حفظ می‌کند.

بیان مسئله

به‌طور کلی همواره یکی از هدف‌های عالی نظام تعلیم و تربیت، اجتماعی کردن صحیح کودکان و آموزش مهارت‌های لازم به آنان است. زیرا رشد و اعتدالی اجتماعی در سایه اجتماعی شدن به دست می‌آید و موجب سازگاری و ایجاد ارتباط سالم و صحیح کودکان و نوجوانان با اطرافیان می‌شود. از این رهگذر، آنان خواهند توانست توانایی‌های بالقوه خود را شکوفا کنند. بنابراین مطالعه دقیق، برنامه‌ریزی اولیه، هدف‌گذاری صحیح و تلاش مستمر برای آموزش و تقویت آن‌ها ضروری است. این امر به‌خصوص در دوره ابتدایی اهمیت دارد. زیرا

● زبان

زبان به‌عنوان نماد هویت، شامل مجموعه‌ای از شئون علمی، آموزشی، دینی و تاریخی است. بخش انکارپذیری از متن فرهنگی قومیت‌ها، زبان آن‌هاست. زبان بومی و مادری افراد یکی از عوامل زمینه‌ای است که فرد با تشخیص تمایز آن با اقوام دیگر و تشابه آن با هم‌زبانان خود، در راه تشخیص و تفکیک قومی خود قدم برمی‌دارد. زبان در عمده رویکردهای نظری به مقوله هویت فرهنگی، جزو نخستین مؤلفه‌ها به شمار می‌رود [اسلامی ندوشن، ۱۳۷۰].

● دین

فارغ از تطور و تکامل معنوی و دینی، ایرانیان در طول دوران‌های حیات جمعیتی‌شان، متعبد و البته به نظر بسیاری موحد بوده‌اند. دین جزء همیشگی تاریخ ایرانیان بوده است. در دوره‌ای با **زرتشت** این هویت رقم خورده و در دوره‌ای دیگر با ورود اسلام و مذهب تشیع متحول شده است. در این میان، هر چند افراد و گروه‌های بسیاری زندگی کرده‌اند، اما هویت این سرزمین را کسانی شکل خواهند داد که تأثیر بسزایی در تاریخ آن داشته باشند. لذا جنبه محقق و بالفعل این هویت را باید همان هویت اسلامی و دینی دانست [کجوئیان، ۱۳۸۷: ۲۳]. دیانت را می‌توان در حوزه دین و حوزه جزئی‌تر مذهب مورد توجه قرار داد. استمرار مؤلفه دیانت در هویت فرهنگی ایرانیان غیر قابل انکار است. گو اینکه دین نیز مانند زبان در حوزه هویت فرهنگی و هویت ملی مورد نظر بوده است [Bagra, 2005؛ به نقل از: آشنا و روحانی، ۱۳۸۸: ۱۷۱].

● نظام اجتماعی

هویت مفهومی نسبی و برساخته است؛ یعنی هم به لحاظ مکانی و هم به لحاظ زمانی در حال دگرگونی و تغییر است. این تغییر و تحول ممکن است در نظام ذهنی فرد، گروه یا جامعه رخ دهد یا در ساختار و روابط اجتماعی و فرهنگی نمود یابد، اما در هر حال تأثیر مستقیمی بر تکوین، حفظ و تغییر هویت فرهنگی دارد. نظام اجتماعی خود شامل خرده‌فرهنگ‌هایی همچون، نظام آموزشی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و حقوقی است [نادری و همکاران، ۱۳۹۳].

می‌توان بحران هویت فرهنگی را به معنای گسستن و بیگانه شدن انسان از اصل و ریشه‌های فرهنگی دانست که در آن زیسته و با آن آمیخته و نیاز به پیوستن به اصل و ریشه‌های فرهنگی دیگری دارد. به بیان دیگر، مفهوم بحران هویت فرهنگی مترادف مفهوم «ازخودبیگانگی» است و این گسستن و پیوستن‌ها می‌تواند در قالب فراموشی و یا کم‌ارزش دانستن زبان مادری و بی‌توجهی به آداب و رسوم و سنن متجلی شود [پیشین].

همان‌گونه که گفته شد، از آنجا که کتاب‌ها در فرهنگ و شکل‌گیری شخصیت نقشی مهم ایفا می‌کند و در کنار این موضوع توجه به مفاهیم و محتوای درس‌های ارائه شده به دانش‌آموزان می‌تواند در شکل‌گیری صحیح هویت فرهنگی مؤثر باشد، لذا پژوهش حاضر بر آن خواهد بود تا به تحلیل محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی چهارم دبستان به‌عنوان

بخشی از برنامه درسی بپردازد.

سؤال اصلی

● کتاب مطالعات اجتماعی چهارم ابتدایی از حیث حفظ و تقویت هویت فرهنگی دانش‌آموزان دارای چه محتوایی است؟

سؤال‌های فرعی

۱. کتاب مطالعات اجتماعی چهارم ابتدایی در تقویت و حفظ هویت فرهنگی بعد زبان دارای چه محتوایی است؟
۲. کتاب مطالعات اجتماعی چهارم ابتدایی در تقویت و حفظ هویت فرهنگی بعد دیانت دارای چه محتوایی است؟
۳. کتاب مطالعات اجتماعی چهارم ابتدایی در تقویت و حفظ هویت فرهنگی بعد ارزش‌ها و هنجارها دارای چه محتوایی است؟
۴. کتاب مطالعات اجتماعی چهارم ابتدایی در تقویت و حفظ هویت فرهنگی بعد پوشش ایرانی دارای چه محتوایی است؟
۵. کتاب مطالعات اجتماعی چهارم ابتدایی در تقویت و حفظ هویت فرهنگی بعد میراث فرهنگی باستانی دارای چه محتوایی است؟
۶. کتاب مطالعات اجتماعی چهارم ابتدایی در تقویت و حفظ هویت فرهنگی بعد هنر دارای چه محتوایی است؟

تعاریف نظری

هویت^۱

هویت در لغت ترکیبی است از «هو» که ضمیری عربی است و به معنای «او» و «یت» که علامتی مصدری است و مرجعی برای ضمیر اوست. از این‌رو، هویت را می‌توان به او بودن یا شناخته شدن کسی به چیزی معنا کرد؛ شناختی که او را از دیگری، در عین اشتراک در کلیات، در جزئیات و دقایق متفاوت می‌سازد.

فرهنگ^۲

منظور از فرهنگ نه چنان یک شیوه زندگی متمایزکننده انسان از حیوانات دیگر، بلکه یک شیوه زندگی جمعیتی معین و متمایزکننده گروه‌ها و اجتماع‌های مختلف از یکدیگر است. پس فرهنگ جعبه‌ایزراری است حاوی اعمال و عادت‌هایی که ما را یاری می‌کنند تا جهان را درک کنیم (مانند علم و دین) و براساس آن عمل کنیم. اجزا و عناصر پیچیده فرهنگ به هیچ‌روی منسجم و ثابت نیستند و در چارچوب قضا و زمان دگرگون می‌شوند. با گذشت زمان، برخی آداب و رسوم از بین می‌روند، برخی دگرگون می‌شوند و برخی در فرهنگ‌های بزرگ‌تر ادغام می‌شوند. تداخل فضاهای فرهنگی هم در تغییر و تحول عناصر فرهنگی بسیار مؤثر هستند. همچنین در موارد بسیاری، مقتضیات زمانی و نیازهای سیاسی به احیای برخی عناصر فرهنگی و سرکوب برخی دیگر می‌انجامند.

هویت فرهنگی^۲

یکی از صاحب‌نظران معروف در زمینه هویت فرهنگی می‌نویسد: هویت فرهنگی عبارت است از پایبندی به آداب و رسوم، سنت‌ها و ارزش‌های گذشته، رایج و نوین جامعه به گونه‌ای که به غرور ملی منجر شود، در

عین حال که فرد از استقلال برخوردار است. [Erikson, 1993:234]

ارزش‌ها و هنجارها^۴

ارزش از بنیادی‌ترین عوامل در تبیین اندیشه، عمل یا اعمال فرد و همچنین شکل‌گیری حیات اجتماعی است. فرهنگ فلسفی «لایاند»^۵ چهار معنای متفاوت در ارتباط با چهار ویژگی اشیا از نظر ارزش‌گذاری می‌بیند:

● اینکه فرد یا معمولاً گروهی از افراد تا چه حد آرزوی آن را دارند و به آن علاقه‌مندند.

● اینکه تا چه حد شایستگی چنین علاقه‌هایی را داراست.

● اینکه تا چه حد هدفی را برآورده می‌سازد.

● اینکه در یک گروه اجتماعی در زمانی خاص، تا چه حد امکان مبادله آن با مقداری معین از کالایی به‌عنوان واحد اندازه‌گیری بها وجود دارد [ساروخانی، ۱۳۷۵: ۹۰۹].

«هنجار» آن قاعده، رفتار یا خصوصیتی است که اکثریت یک گروه یا جامعه به آن عمل می‌کنند یا می‌پذیرند و پیروی نکردن از آن مجازات و توبیخ (بیشتر غیررسمی) در پی دارد. این یعنی عمل نکردن به هنجار «بد» و «بی‌ارزش» است و پیروی از هنجار «خوب» و «بارز»^۶. از اینجاست که گفته می‌شود، هنجارها یکی از علل پیدایش ارزش‌ها هستند.

میراث فرهنگی^۶

در ماده یک قانون اساسی نامۀ «سازمان میراث فرهنگی کشور»، میراث فرهنگی چنین توصیف شده است: «میراث فرهنگی شامل آثار باقی‌مانده از گذشتگان و نشانگر حرکت انسان در طول تاریخ است. با شناسایی آن، زمینه شناخت هویت و خط حرکت فرهنگی او میسر می‌شود و از این طریق زمینه‌های عبرت برای انسان فراهم می‌آید» [صمدی، ۱۳۸۳: ۱۳].

«چشم‌اندازهای فرهنگی» دارایی‌های فرهنگی‌اند که با ترکیب هنر، بشر و طبیعت به‌وجود آمده‌اند. آن‌ها سند گویایی برای ارزیابی جوامع انسانی و نحوه سکونت او در طول تاریخ تحت تأثیر عوامل طبیعی‌اند. همچنین فرصتی برای شناساندن محیط‌های طبیعی، فشارهای متوالی اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی داخلی و خارجی وارده بر انسان محسوب می‌شوند.

هنر^۷

فرهنگ به دلیل نقشی که در تعریف زیبایی و مختصات آن ارائه می‌کند، از مقولاتی است که ارتباطی تنگاتنگ با هنر و زیبایی دارد. فرهنگ هر جامعه، با الهامی که از جهان‌بینی حاکم بر آن جامعه می‌گیرد، و همچنین به دلیل ارتباطی که با آداب و سنن و تاریخ جامعه دارد، در تعریف هنر و زیبایی و معیارهای آن نقشی شایان توجه ایفا می‌کند. این باور که مختصات و ویژگی‌های اجتماعی در تولید هنر نقش مهمی دارند، توسط هیپولیت تن وارد فلسفه هنر شد. وی خصایصی برای تفسیر پدیده‌های زیباشناختی قائل شد که تبیین‌کننده

نمادهای مشخص هنری هستند و عبارت‌اند از: ویژگی‌های ذاتی و ارثی ملی، شرایط زیست‌محیطی، و دقایق زمانی که مردم در برهه زمانی مشخص در سایه آن‌ها زندگی می‌کنند. بنابراین تا در هر جامعه‌ای، زمینه‌های خلق هنر، چون فرهنگ، اجتماع، و مبانی ایدئولوژیکی و جهان‌بینی حاکم و ... مشخص نشود، البته ارائه تعریفی دقیق از هنر آن جامعه و یا قضاوت در مورد آن، میسر نخواهد بود. فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی نیز به هنر و زیبایی مانند بسیاری از مقولات و بسترهای گوناگون فکری شکل داد. لاجرم هنر و مبانی آن در فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی متمایز از مبانی زیبایی‌شناسی برخی فرهنگ‌هاست.

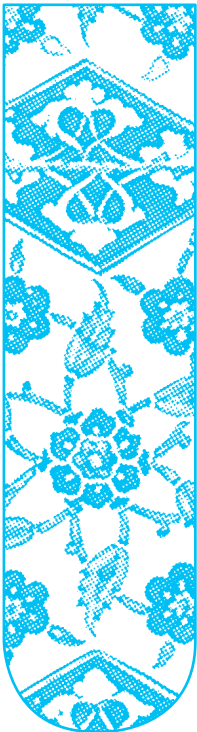
روش تحقیق

روش تحقیق حاضر «تحلیل محتوای کیفی با رویکرد استقرایی» است. جمع‌آوری اطلاعات به روش کتاب‌خانه‌ای، با مراجعه به کتاب موجود صورت گرفت. در بخش تحلیل محتوا، از فهرست‌وارسی (چک‌لیست) کدگذاری استفاده شد. در این بخش در تعریف محتوای مربوطه، محقق واحد ثبت خود را «جمله» که در بردارنده یک مضمون هویت فرهنگی باشد، انتخاب کرد و واحد نمونه‌گیری را «درس» در نظر گرفت. واحد تحلیل، یک مقوله یا شاخص هویت فرهنگی (زبان، دیانت، ارزش‌ها و هنجارها، پوشش ایرانی، میراث فرهنگی باستانی و هنر) و واحد متن را از یک جمله که در تکمیل معنایی هم از آن استفاده می‌شود، انتخاب کرد. به این منظور، ابتدا کل کتاب مطالعات اجتماعی چهارم ابتدایی مطالعه و به واحدهای کوچک‌تر در حد جمله‌های معنادار تبدیل شد. سپس جمله‌های تفکیک‌شده به اجزای کوچک‌تر معنایی تقبیل یافتند و در نهایت، مفاهیم استخراج‌شده از تمام کتاب به صورت مشخص در دسته‌های زبان، دیانت، ارزش‌ها و هنجارها، پوشش ایرانی، میراث فرهنگی باستانی و هنر جای گرفتند.

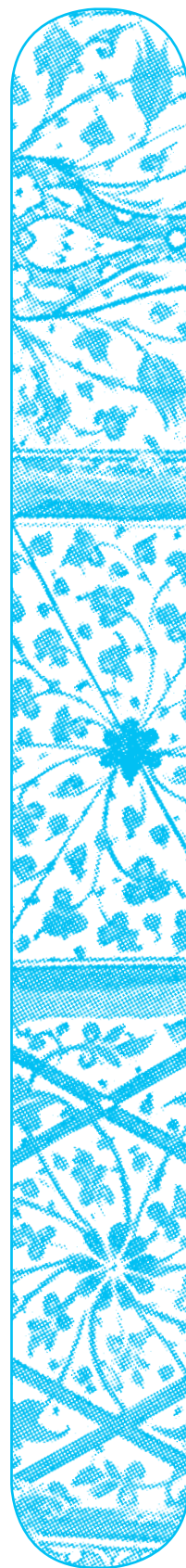
یافته‌ها

● کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم دبستان در حفظ و تقویت هویت فرهنگی دانش‌آموزان دارای چه محتوایی است؟

بررسی محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم دبستان نشان داد، ابعاد هویت فرهنگی شامل دیانت، زبان، ارزش‌ها و هنجارها، پوشش ایرانی و حفظ و نگهداری میراث فرهنگی باستانی و هنر در محتوای کتاب وجود دارند؛ هر چند قرارگیری مؤلفه‌ها و مفاهیم در فصل‌های مختلف، متفاوت است. وجود مضامینی چون توجه به مسجد، نیکی کردن به همسایگان، ذکر احادیث پیامبر (ص) و توجه به مراسم‌های دینی در درس‌ها، نمونه‌هایی از توجه به بعد دیانت دانش‌آموزان است. توجه به زبان فارسی به عنوان زبان معیار در کشور و درج تصویرهایی از اقوام گوناگون با لباس‌های محلی و سنتی، خود گویای توجه کتاب به بعد زبان و هنر ایرانی است. شهرهایی با معماری‌های خاص و معماری‌های باستانی در تخت جمشید و کرمانشاه، نمونه‌هایی هستند که بعد هنر را نشان می‌دهند. معرفی آثار به‌جای‌مانده از تمدن‌های قدیمی در ایران و بازدید از موزه‌ها نیز بیانگر بعد حفظ و نگهداری میراث فرهنگی

باستانی است. توجه به سرود ملی کشور ما نیز در بعد هنر قرار می‌گیرد. همواره یکی از معیارهای سنجش تحلیل محتوا، مقایسه با موارد مشابه پژوهشی دیگر بوده است. یافته‌های پژوهش حاضر از نظر روشی و محتوایی با یافته‌های پژوهش **غفاری مجلیج** و همکارانش (۱۳۹۰)، **میرهاشمی و حیدرپور** (۱۳۹۰) و **صالحی عمران** و همکارانش (۱۳۹۱) هم‌راستایی دارند. در پژوهش‌های انجام پذیرفته گذشته هم به صورت نامطلوبی به عناصر تحلیل محتوای تعیین شده توسط محقق در کتاب‌ها پرداخته شده است. در پژوهش حاضر نشان داده شده، مؤلفه‌های هویت فرهنگی در کتاب جدیدالتألیف مطالعات اجتماعی چهارم دبستان چه مفاهیمی آورده شده است. مفاهیم موجود در تک تک درس‌ها قید شده‌اند. در این میان به بعضی مفاهیم، همچون ارزش‌ها و هنجارها، توجه بیشتری شده و موضوع‌های مفهومی به آن اختصاص یافته‌اند که این امر در این شاخص، کتاب را پرمحتوا و غنی ساخته است. اما در میان شاخص‌های شش‌گانه تعیین شده توسط محقق، شاخص‌هایی همچون زبان و پوشش ایرانی دارای مفاهیم استخراج‌شده کمتری هستند که این امر باید حتماً مورد بازبینی و بازنگری قرار گیرد.

۱. کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم دبستان در تقویت و حفظ هویت فرهنگی در بعد زبان دارای چه محتوایی است؟

در تحلیل محتوای کتاب به این نکته رسیدیم که توجه به بعد زبان به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های هویت فرهنگی بسیار ناچیز بوده است و تنها در درس بیستم که به نشانه‌های ملی کشور می‌پردازد، با ذکر جمله «زبان و خط رسمی ملت ایران فارسی است» مورد توجه قرار گرفته است. با توجه به تشریح و بازگو کردن اهمیت زبان و مفاهیم استخراج شده در این مقوله، نیاز به توجه بیشتر به آن و توجه به زبان‌ها و گویش‌های محلی کاملاً احساس می‌شود. محققان در گذشته با تحلیل محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی چهارم و پنجم از منظر برخورداری از مؤلفه‌های هویت ملی، نتایج مطلوبی کسب نکرده‌اند. خاصه به موضوع زبان پرداخته نشده است. در مطالب قبلی، درباره اهمیت و جایگاه زبان برای انتقال فرهنگ و باقی موارد هویتی فرهنگ توضیحاتی داده شد که با توجه به تحلیل محتوا که صورت گرفته، کتاب در این مقوله فرهنگی مهم بسیار جای کار، تغییرات و اضافه کردن مفاهیم و مضامین دارد.

۲. کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم دبستان در تقویت و حفظ هویت فرهنگی در بعد دیانت دارای چه محتوایی است؟

همان‌گونه که در فصل چهارم مشهود است، بعد دیانت در میان سایر ابعاد، بیشترین توجه را در درس‌های گوناگون به خود اختصاص داده است. تقریباً در تمام فصل‌ها، چه آنجا که صحبت از پوشش و معماری است و چه آنجا که در مورد حفظ و نگهداری میراث فرهنگی و تاریخی صحبت می‌کند، بعد دیانت نیز به چشم می‌خورد. در ادامه نمونه‌هایی از آن را مرور می‌کنیم:

وجود مضامینی مثل توجه به مسجد و شرکت در مراسم متفاوت آن، توجه به حقوق همسایگان و به نیکی رفتار کردن با آنان، چگونگی پیدا کردن جهت قبله و استفاده از قطب‌نما برای این کار، توجه به مراسم و اعیاد بزرگ دینی در طول سال، و همچنین ذکر احادیث کوتاه و پرمعنا از پیامبر اکرم (ص)، نمونه‌هایی از توجه کتاب به این بعد است. استفاده

از مضامین مربوط به دیانت در این کتاب از نقاط قوت آن است. می‌توان گفت این مقوله یکی از ابعادی است که در کتاب دارای بیشترین توجه برای مؤلفان بوده است. با لحاظ کردن تصویرهای رنگی و کاملاً مربوط با جمله‌ها و مفاهیم در کتاب، در این بخش به زیبایی به این مفهوم پرداخته شده است.

۳. کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم دبستان در تقویت و حفظ هویت فرهنگی در بعد پوشش ایرانی دارای چه محتوایی است؟

همان‌گونه که در فصل چهارم گذشت، توجه به پوشش ایرانی در محتوای این کتاب بسیار محدود است. با توجه به غنی بودن این بعد از هویت فرهنگی، می‌توان گفت هیچ جمله‌ای و یا مطلبی که دال بر این مفهوم باشد، در کتاب موجود نیست. مؤلفان برای تشریح و تفهیم این بعد مهم هویت فرهنگی که می‌توان با آن سبک زندگی جدیدی را معرفی کرد، اصلاً از جمله و کلمه استفاده نکرده‌اند و فقط در تصویرها به این مهم پرداخته‌اند. می‌توان به جای قرار دادن پوشش رسمی در تصویرها، از پوشش ایرانی استفاده کرد و این تنوع را در نگاه دانش‌آموزان به‌وجود آورد.

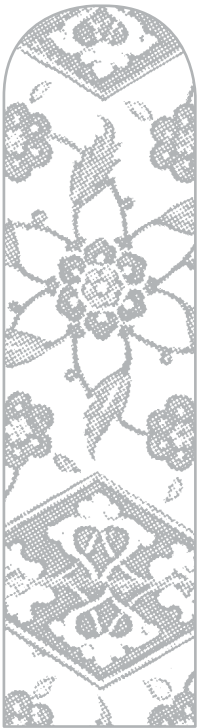
پوشش ایرانی تنها در دو قسمت کتاب در تصویرها مورد توجه قرار گرفته است: یکی آنجا که زندگی عشایری را معرفی می‌کند و تصویری از یک دانش‌آموز عشایری با لباس محلی و ایرانی وجود دارد، و دیگری نقاشی از نقشه ایران با اقوام و پوشش‌های گوناگون آنان.

۴. کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم دبستان در تقویت و حفظ هویت فرهنگی در بعد حفظ و نگهداری میراث فرهنگی باستانی دارای چه محتوایی است؟

معرفی شهرها و تمدن‌های قدیمی ایران، معرفی آثار باستانی مانند تخت جمشید، پاسارگاد، تپه هگمتانه، بیستون، طاق بستان، گنج‌نامه و ... معرفی صنایع دستی شهرها، بازدید از موزه‌ها و رعایت نکته‌های لازم در بازدید از مکان‌های تاریخی، نمونه‌هایی از مضامین مطرح شده در این کتاب هستند که توجه کتاب را به بعد حفظ و نگهداری آثار فرهنگی و تاریخی نشان می‌دهند.

مضامینی همچون: بعد از این پیروزی، شاپور دستور داد صحنه تسلیم شدن امپراتور روم را بر بدنه کوهی در فارس حک کنند و وقتی بازدید از طاق بستان به پایان رسید، و ... گواه آن‌اند که ارزش‌گذاری بر این آثار، که بخشی از هویت یک ملت قلمداد می‌شوند، به خوبی در فصل چهارم کتاب مطالعات اجتماعی وجود دارد. در این قسمت دانش‌آموزان به وسیله داستانی، همراه با خانواده آقای امیری و یک گردشگر خارجی به نام **توماس**، به شهرهای متفاوت ایران سفر می‌کنند و با آثار، تمدن‌های قدیمی و سنگ‌نوشته‌ها آشنا می‌شوند. در ضمن گفت‌وگوهایی که میان اعضای خانواده و توماس انجام می‌پذیرد، بسیاری از نکته‌های حفظ و نگهداری و ارزش‌گذاری بر میراث فرهنگی را می‌توان یافت.

در مبحث میراث فرهنگی باستانی، با توجه به اهمیتی که در هویت فرهنگی دارد، می‌توان گفت در حد انتظار در کتاب به آن پرداخته شده است. این پرداختن هم در مضامین و جمله‌ها و کلمه‌ها وجود دارد، و هم در تصویرهای جذاب، رنگی و کاملاً منطبق با مفاهیم درس‌ها که در این بخش مؤلفان با هدف‌گذاری صحیح و مطالب مرتبط، یکی از مهم‌ترین

از این دست مفاهیم می‌توان به جمله‌های «چه خوب است همسایه‌ها در حال یکدیگر باخبر باشند، به هم کمک کنند و با هم مهربان باشند و موقع خداحافظی با مهمان‌ها با صدای بلند صحبت نکنیم و زباله‌ها را در جای مخصوص بگذاریم تا محل زندگی همسایه‌ها کثیف و آلوده نشود و...» اشاره کرد.

همان‌طور که در مطالعه تحقیقات پیشین عنوان شد، در تحلیل محتوای کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره راهنمایی تنها ۸/۱۸ درصد به مؤلفه‌های تکثرگرایی فرهنگی توجه شده بود. در تحلیل محتوای تعلیمات اجتماعی چهارم و پنجم دبستان نیز توجه متعادلی به مؤلفه‌های هویت ملی نشده بود. اما با تألیف و ارائه کتاب جدید مطالعات اجتماعی، در بعد هویت فرهنگی در بخش ارزش‌ها و هنجارهای فرهنگی، تغییرات زیادی را شاهد هستیم. می‌توان گفت یکی از نقاط قوت و شاخص کتاب مزبور پرداختن به ارزش‌ها و هنجارهای فرهنگی در بعد هویت فرهنگی است.

خلاصه بحث و نتیجه‌گیری

نتایج کلی نشان می‌دهد که به مؤلفه‌های هویت فرهنگی در کتاب مطالعات اجتماعی چهارم دبستان توجه جدی نشده و تنها در مواردی به برخی از این مؤلفه‌ها اشاره شده است. مؤلفه هنر و زبان مهم‌ترین نمادهای ملی هستند و همان‌طور که مشاهده شد، کمترین توجه را به خود اختصاص داده‌اند. در مقابل به مؤلفه‌های دیانت، ارزش‌ها و هنجارها، و حفظ و نگهداری میراث فرهنگی باستانی، نسبت به سایر مؤلفه‌ها، توجه بیشتری شده است.

در نهایت نتایج این پژوهش نشان می‌دهند که محتوای کتاب درسی مطالعات اجتماعی پایه چهارم دبستان به‌طور متعادل و متوازن به مفاهیم هویت فرهنگی نپرداخته است. بنابراین محتوای کتاب مذکور نمی‌تواند نقش چندان مؤثری در تقویت و پرورش هویت فرهنگی دانش‌آموزان ایفا کند. مطالعه نتایج پیشین که در این تحقیق آمده نیز با نتیجه این تحقیق، هم‌سوایی و هماهنگی دارد و همگی بر نبود توجه کافی و لازم به محتوای کتاب‌های درسی آموزش و پرورش در دوره‌های متفاوت تحصیلی به مؤلفه‌های هویت فرهنگی دلالت دارد. در اکثر موارد و تحقیقات انجام شده، این نتیجه حاصل شده که در محتوای بیشتر این کتاب‌ها، به هویت دینی و مؤلفه‌های دینی و مذهبی اشاره و توجه شده، ولی به مؤلفه‌های دیگر هویت فرهنگی و ابعاد آن بی‌توجهی شده است. آموزش و پرورش کشور می‌باید با نگاهی عمیق و سیستمی به پرورش جوانان بپردازد. به گونه‌ای که آمادگی روانی و رفتاری به منظور زندگی اولیه مدنی و شهروندی خود را پیدا و تعلق و عشق به میهن و زندگی افتخارآمیز را نزد خود تقویت کنند. بنابراین لازم است با بازنگری در محتوای کتاب‌های درسی، بسترهای توجه به ابعاد متنوع هویت فرهنگی و زمینه توجه به رشد همه‌سویه دانش‌آموزان را فراهم آورد.

منابع در دفتر مجله موجود است.

ابعاد هویت فرهنگی را مطرح کرده‌اند.

۵. کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم دبستان در تقویت و حفظ هویت فرهنگی در بعد هنر دارای چه محتوایی است؟

در بعد هنر همان‌طور که قبلاً ذکر شد، موسیقی نیز اهمیت دارد. اما در کتاب مطالعات اجتماعی چهارم دبستان موسیقی نیز مانند بعد زبان، کم‌ترین توجه را در میان محتوای کتاب مطالعات اجتماعی به خود اختصاص داده است. بی‌توجهی به این بعد، یکی از نقاط ضعف کتاب حاضر است. تنها در درس آخر کتاب که نشانه‌های ملی کشور ایران را بیان می‌کند، دانش‌آموزان با پرچم و سرود کشور آشنا می‌شوند که توجه به موسیقی سرود ملی را می‌توان در این بعد جای داد. توجه به بعد معماری ایرانی در چند جای کتاب ملاحظه می‌شود، اما توجه به آن کافی نیست و تنها چند مورد را شامل می‌شود. در قسمتی، کتاب، با درج تصویری از یکی از محله‌های قدیمی تهران در اطراف میدان امام خمینی (ره)، نمونه‌ای از معماری ایرانی و اصیل را به تصویر کشیده است. در جای دیگری نیز مجدداً با درج تصویری از بافت شهر کویری و زیبای یزد، این هنر زیبا و اصیل ایرانی را نشان داده است. کتاب همچنین به معماری تخت‌جمشید توسط ایرانیان توجه کرده و آن را نیز مظهری از معماری ایرانی البته در زمان‌هایی دور دانسته است: «معماری اصلی تخت جمشید را اقوام پارسی انجام داده‌اند. ستون‌های سنگی تخت‌جمشید بیش از ۱۰ متر ارتفاع دارند و از شگفتی‌های معماری جهان هستند.»

از آنجا که نقطه اعتدالی معماری ایرانی را در معماری مسجدها به خصوص مسجدها زمان گذشته به خوبی می‌توان دید، می‌توان انتظار داشت که کتاب با لحاظ کردن تصویری از یک مسجد با معماری ایرانی و یا سایر بناها که در شهرهای متفاوت و با توجه به مقتضیات اقلیمی ساخته شده‌اند، این موضوع را پررنگ‌تر به دانش‌آموزان معرفی کند. زیرا آنچه به عنوان معماری یک سرزمین خوانده می‌شود، در حقیقت چیزی نیست جز تجلی تعامل الگوهای فرهنگی مردمان یک بوم، با مختصات محیط طبیعی، در قامت عناصر مصنوع، با هدف به سامان رساندن جریان زندگی فردی و جمعی انسان‌ها، در مراتب گوناگون مادی و معنوی. در مجموع در بعد هنر به معماری ایرانی و صنایع هنری و آثار هنری و قدیمی توجه شده است، اما در بعد موسیقی توجه کمتری به این امر شده است.

۶. کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم دبستان در تقویت و حفظ هویت فرهنگی در بعد ارزش‌ها و هنجارها دارای چه محتوایی است؟

بعد ارزش‌ها و هنجارها در میان محتوای کتاب مطالعات اجتماعی با توجه به اهمیت موضوع، بیشترین توجه و مفاهیم را به خود اختصاص داده است. می‌توان گفت درسی در کتاب وجود ندارد که به یکی از ابعاد گوناگون ارزش‌ها و هنجارها اشاره نکرده باشد. توجه به ارزش‌ها و هنجارها یکی از نقاط قوت کتاب مطالعات اجتماعی چهارم دبستان است که توجه به آن و اختصاص مفاهیم بی‌شماری به این مبحث، می‌تواند زمینه‌ساز تثبیت هویت فرهنگی بین فراگیرندگان شود و سبک زندگی سالم ایرانی - اسلامی را برای فراگیرندگان به ارمغان آورد.